

ספר אור השם  
לרבינו חסדאי קרשקש



רבינו חסדאי קרשקש

# אור השם

ההדיר על פי כתב יד פירנצה  
וכתבי יד נוספים

דניאל לזין



ש"ח

[שמע מינה]

# Hasdai Crescas Light of the Lord

An edition based on the Florence manuscript with an introduction,  
textual notes, appendices, and an index  
by Daniel Levin

אתר הספר: [crescas.org](http://crescas.org)  
[daniel@shinmem.org](mailto:daniel@shinmem.org)

עיצוב ועימוד: דניאל לוין

© תש"פ (2019)  
כל הזכויות שמורות לדניאל לוין  
Endpaper pattern: [freepik.com/garrykillian](http://freepik.com/garrykillian)

מסת"ב – 978-965-572-952-8 – ISBN

מוקדש לזכר ולעילוי נשמת אבי מורי

ר' ברוך ב"ר חיים לוין ז"ל

נלב"ע ה' שבט תשע"ח

תנצב"ה



ולעילוי נשמת מורי ורבי

הרה"ג רבי יהושע בן הרב יצחק מאיר האיתן ז"ל

נלב"ע ו' ניסן תשע"ד

תנצב"ה



## תוכן העניינים

iii.....	הקדמת המהדיר.....
3.....	[הקדמת 'נר אלוהים'].....
10.....	[הקדמת 'אור השם'].....
13.....	<b>המאמר הראשון</b> .....
	בשורש הראשון, שהוא התחלה לכל האמונות התוריות והוא אמונת מציאות האל ית'.
15.....	<b>הכלל הראשון</b> .....
	בבאור ההקדמות, כפי מה שבאו מבוארות בדברי הפילוסופים, ובמופתי הרב הלקוחים ממאמרי הפילוסופים. ולזה חלקנו הכלל הזה לשלשים ושנים פרקים. השש ועשרים – לבאר השש ועשרים הקדמות, וששה עוד – לבאר מופתי הרב, שהם ששה.
15.....	הפרק הראשון.....
27.....	הפרק השני.....
27.....	הפרק השלישי.....
28.....	הפרק הרביעי.....
29.....	הפרק החמישי.....
30.....	הפרק הששי.....
31.....	הפרק השביעי.....
33.....	הפרק השמיני.....
33.....	הפרק התשיעי.....
34.....	הפרק העשירי.....
34.....	הפרק האחד עשר.....
35.....	הפרק השנים עשר.....
36.....	הפרק השלושה עשר.....
37.....	הפרק הארבעה עשר.....
38.....	הפרק החמשה עשר.....
39.....	הפרק השש העשר.....
39.....	הפרק השבעה עשר.....
40.....	הפרק השמונה עשר.....
41.....	הפרק התשעה עשר.....
41.....	הפרק העשרים.....
42.....	הפרק האחד ועשרים.....
42.....	הפרק השנים ועשרים.....

43.....	הפרק השלשה ועשרים
43.....	הפרק הארבעה ועשרים
44.....	הפרק החמשה ועשרים
44.....	הפרק הששה ועשרים
45.....	הפרק השבעה ועשרים
46.....	הפרק השמנה ועשרים
47.....	הפרק התשעה ועשרים
48.....	הפרק השלשים
49.....	הפרק השלשים ואחד
50.....	הפרק השלשים ושנים

## 51..... הכלל השני

נחקור בו במקצת בהקדמות ובמופתים הרב אם התבארו באור מופתי, אם לא.

51.....	הפרק הראשון
62.....	הפרק השני
62.....	הפרק השלישי
63.....	הפרק הרביעי
64.....	הפרק החמישי
65.....	הפרק השישי
66.....	הפרק השביעי
67.....	הפרק השמיני
68.....	הפרק התשיעי
68.....	הפרק העשירי
69.....	הפרק האחד עשר
70.....	הפרק השנים עשר
71.....	הפרק השלשה עשר
71.....	הפרק הארבעה עשר
72.....	הפרק החמשה עשר
73.....	הפרק הששה עשר
74.....	הפרק השבעה עשר
75.....	הפרק השמונה עשר
75.....	הפרק התשעה עשר
76.....	הפרק העשרים

## 78..... הכלל השלישי

בבאר אלו השרשים, כפי מה שתגורוהו התורה, ובאופן עמידתנו בהם.

78.....	הפרק הראשון
---------	-------------



81.....	הפרק השני
81.....	הפרק השלישי
92.....	הפרק הרביעי
93.....	הפרק החמישי
97.....	הפרק הששי

## 99..... המאמר השני

בפנות התוריות, ר"ל, שהם יסודות ועמודים, אשר בית האלהים נכון עליהם, ובמציאותם יצוייר מציאות התורה מסודרת ממנו יתע', ואלו יצוייר העדר אחד מהם, תפול התורה בכללה, חלילה.

## 100..... הכלל הראשון

בידיעת השם הנמצאות. וזה אמנם, אם בביאור הפנה הזאת, ואם באפן ידיעתנו בה.

100.....	הפרק הראשון
103.....	הפרק השני
106.....	הפרק השלישי
111.....	הפרק הרביעי
117.....	הפרק החמישי

## 118..... הכלל השני

בהשגחה

118.....	הפרק הראשון
123.....	הפרק השני
126.....	הפרק השלישי
130.....	הפרק הרביעי
133.....	הפרק החמישי
133.....	הפרק הששי

## 140..... הכלל השלישי

ביכלת השם

140.....	הפרק הראשון
141.....	הפרק השני

143.....הכלל הרביעי  
בנבואה

- 143.....הפרק הראשון
- 145.....הפרק השני
- 152.....הפרק השלישי
- 158.....הפרק הרביעי

160.....הכלל החמישי  
בבחירה

- 160.....הפרק הראשון
- 161.....הפרק השני
- 163.....הפרק השלישי
- 168.....הפרק הרביעי
- 169.....הפרק החמישי
- 172.....הפרק הששי

174.....הכלל הששי  
בתכלית

- 174.....הפרק הראשון
- 192.....הפרק השני
- 201.....הפרק השלישי
- 202.....הפרק הרביעי
- 204.....הפרק החמישי

207.....המאמר השלישי  
באמונות האמתיות אשר נאמין בהם אנחנו המאמינים בתורה האלהית, ושהכופר באחת מהן יקרא מין.

209.....הכלל הראשון  
באמונת החדוש

- 209.....הפרק הראשון
- 213.....הפרק השני
- 214.....הפרק השלישי
- 225.....הפרק הרביעי
- 233.....הפרק החמישי

240..... הכלל השני  
בהשארות הנפש

240..... הפרק הראשון

241..... הפרק השני

245..... הכלל השלישי  
בגמול והענש

245..... הפרק הראשון

248..... הפרק השני

249..... הפרק השלישי

255..... הכלל הרביעי  
בתחית המתים

255..... הפרק הראשון

258..... הפרק השני

260..... הפרק השלישי

260..... הפרק הרביעי

266..... הכלל החמישי  
בנצחות התורה

266..... הפרק הראשון

267..... הפרק השני

270..... הכלל הששי  
בהבדל שבין משה רבנו לשאר הנביאים

270..... הפרק הראשון

271..... הפרק השני

275..... הכלל השביעי  
באורים ותומים

275..... הפרק הראשון

276..... הפרק השני

278..... הכלל השמיני  
במשיח

278..... הפרק הראשון  
279..... הפרק השני  
282..... הפרק השלישי

285..... החלק השני  
באמונות הנתלות במצוות כוללות.

286..... הכלל הראשון  
בתפלה וברכת כהנים.

286..... הפרק הראשון  
288..... הפרק השני

290..... הכלל השני  
בתשובה

290..... הפרק הראשון  
291..... הפרק השני

294..... הכלל השלישי  
ביום הכפורים וארבעה פרקי השנה.

295..... המאמר הרביעי  
בדעות ובסברות אשר השכל נוטה אליהם, לפי מה שבא בקבלה. והם שלשה עשר דרושים.

295..... הדרוש הראשון  
298..... הדרוש השני  
300..... הדרוש השלישי  
303..... הדרוש הרביעי  
305..... הדרוש החמישי  
307..... הדרוש השישי  
309..... הדרוש השביעי  
309..... הדרוש השמיני  
310..... הדרוש התשיעי  
311..... הדרוש העשירי

313.....	הדרוש האחד עשר
314.....	הדרוש השנים עשר
315.....	הדרוש השלשה עשר
317.....	נספחים
323.....	רשימה ביבליוגרפית
329.....	מפתחות
347.....	הערות נוסח



## הקדמת המהדיר

רבינו חסדאי קרשקש נולד בשנת ה"א ק' (1340) בעיר ברצלונה אשר בממלכת אראגון. הוא למד תורה אצל הר"ן (רבינו נסים גירונדי) והפך לאחד מתלמידיו המובהקים. בין ידידיו הקרובים שלמדו איתו אצל הר"ן היו רבי ראובן בנו של הר"ן, והריב"ש (רבי יצחק בר ששת). עוד בצעירותו היה רבינו קרשקש אחד ה'נאמנים' העומדים בראש הקהילה היהודית בברצלונה. בשנת קמ"ט (1389) בעקבות מינויו ל'מקורב לבית המלוכה' בחצרו של מלך חואן הראשון עבר רבינו קרשקש לבירת אראגון – סרגוסה. לאחר פרעות קנ"א בהם איבד רבינו קרשקש את בנו יחידו, נטל על עצמו את משימת שיקום יהדות אראגון. משימה זו כללה לא רק פעילות חוצה גבולות לשיקום מצבם הגשמי של יהודי אראגון אלא גם דאגה לשיקומה הרוחני של הקהילה שרבים מבניה היו לאנוסים. ככל הנראה היה ספרו הגדול של רבינו קרשקש 'אור השם' חלק ממאמציו בכיוון זה. רבינו קרשקש נפטר בשנת ק"ע (1410) בסרגוסה. שניים מתלמידיו הקרובים של רבינו קרשקש היו רבי יוסף חביבא, בעל פירוש 'נימוקי יוסף' על הלכות הרי"ף ורבי יוסף אלבו, מחבר 'ספר העיקרים'.

### ספר 'אור השם'

ספר 'אור השם', חיבורו המרכזי של רבינו קרשקש, העוסק בעיקרי האמונה נכתב כחלק מחיבור בשם 'נר אלוהים'. לפי התוכנית המקורית, מלבד 'אור השם' חיבור זה אמור היה לכלול גם חלק הלכתי בשם 'נר מצוה'. רבינו קרשקש בחיבורו התכוון להעמיד חלופה לספריו של הרמב"ם 'מורה נבוכים' ו'משנה תורה', שלדעתו לקו בחסרונות כבדי משקל. בעיני רבינו קרשקש היה 'מורה נבוכים' מושפע יתר על מידה משיטתו הפילוסופית של אריסטו. ב'אור השם' מפתח המחבר שיטה חדשה בסוגיית עיקרי האמונה במטרה לשחררם מן התלות ב'דעת היווני'. כאמור, כללה התוכנית גם חלק הלכתי שהיה אמור לתקן את החסרונות אותם ראה רבינו קרשקש בספר 'משנה תורה'. אולם, התוכנית לא יצאה לפועל במלואה, והחלק ההלכתי מעולם לא נכתב. לדעתו של רבינו קרשקש, סטה החיבור ההלכתי של הרמב"ם מן הדרך הראויה במסירת התורה שבעל פה, ובכך מנע 'שלמות הידיעה' בה מלומדיו.

'אור השם' מחולק לארבעה מאמרים, שמספרם נגזר מארבעה סוגים של עיקרי התורה. המאמר הראשון עוסק ב'שורש הראשון' (יסוד היסודות) אמונה במציאות ה'. ב'מורה נבוכים' מוכיח הרמב"ם אמיתת אמונה זו

באמצעות עשרים ושש 'הקדמות' (הנחות יסוד) הלקוחות מפילוסופית אריסטו, ועליהם הוא בונה שלשה 'מופתים' (הוכחות). רבינו קרשקש שם לעצמו מטרה לערער על הנחות יסוד והוכחות אלו, כדי להראות ששלמות באמונת מציאות ה' ניתן להשיג רק באמצעות התורה והקבלה (המסורת).

המאמר השני עוסק ב'פינות התורה' – יסודות שבלעדיהם לא תיתכן מציאות תורה מן השמיים. יסודות אלו הם: ידיעת השם בנמצאות, השגחתו בהם, יכולתו הבלתי מוגבלת, קיום הנבואה, אפשרות בחירה ומציאות מטרה סופית שלמענה ניתנה התורה.

המאמר השלישי מוקדש לדברים שחובה להאמין בהם, למרות שעצם קיומה של התורה האלוהית אינו תלוי בהם. אמונות אלו אינן יסודות התורה, אך עדיין הכופר בהן נקרא 'מין'. המאמר כולל שני חלקים – הראשון מוקדש לדברים שהאמונה בהם אינה קשורה למצווה כלשהי, כמו למשל האמונה בבריאת העולם ובתחית המתים. החלק השני עוסק באמונות שתוכנן מהווה ענין מרכזי במצוות מסוימות כגון מצוות תפילה ותשובה. במאמר הרביעי מונה רבינו קרשקש דברים שאין האמונה בהם הכרחית, אך ידיעה בהם אפשרית על בסיס התורה והמסורת. בין היתר דן רבינו קרשקש במאמר זה בשאלת קיום עולמות רבים, במהות השדים ובאפשרות גלגול נשמות.

## הגותו של רבינו קרשקש

כאמור, ספרו של רבינו קרשקש בא לערער על היסודות הפילוסופיים עליהם ביסס הרמב"ם את שיטתו בסוגיית עקרי האמונה. רבינו קרשקש לא היה הראשון שביקר את הרמב"ם על הערצתו את אריסטו וסיעתו. ביקורת מעין זאת הושמעה בעבר ואף הביאה לניסיון להטיל חרם על כתבי הרמב"ם.

מבקר הרמב"ם שקדמו לרבינו קרשקש התמקדו בעיקר במה שראו כסטייתו מן המסורת. עם הזמן התברר שביקורת זו לא הצליחה לערער את סמכותו של הרמב"ם בעיני ממשיכי דרכו. בין אלו היו שהרחיקו לכת עוד יותר בהערצתם את השיטה האריסטוטלית. דוגמה טובה לכך הינו הרלב"ג (רבי לוי בן גרשום), שזכה בספרו של רבינו קרשקש לביקורת גלויה וחריפה הרבה יותר מאשר הביקורת על הרמב"ם.

חידושו של רבינו קרשקש היה באופיה של הביקורת. הוא היה שונה מקודמיו בכך שהוא לא רק הכיר את ההגות האריסטוטלית אלא הבין אותה לעומק, מה שאיפשר לו לזהות את חולשותיה. רבינו קרשקש הראה, או לפחות ניסה להראות, ששיטת אריסטו אינה ראויה לעמוד בבסיסה של אמונת ישראל לא רק מכיון שאינה מעוגנת בתורת ישראל



אלא בעיקר בגלל שאינה עקבית בהיצמדות ליסודותיה שלה ומלאה בסתירות פנימיות. כל זה נעשה, כאמור, מתוך הסתמכות על העקרונות וההגיון של השיטה עצמה. ספק אם היה בין מבקרי הרמב"ם עוד מישהו ששלט ביסודות הפילוסופיים של תורתו באופן יסודי ומקיף כל כך. במקומה של שיטת הרמב"ם וסיעתו, מעמיד רבינו קרשקש שיטה מקורית ועקבית. שליטתו ביסודות המדע האריסטוטלי מאפשרת לו למתוח את גבולותיו ולפרשו באופן העולה בקנה אחד עם המסורת היהודית. בכך הוא למעשה מעמיד יסודות לפיזיקה ומטאפיזיקה חדשים, מה שמשך לספרו תשומת לב מקרב מלומדים שאינם יהודיים. למרות חשיבותם של חידושיו בפילוסופיה הכללית, בסופו של דבר הם אינם העיקר בהגותו. נראה שבעיניו הם רק אמצעי להגדרה מחודשת של היחסים בין בורא לברואיו. גישתו של הרמב"ם הרואה בצבירת המושכלות האמצעי היחיד לקשר בין אדם לקונו מפנה מקום אצל רבינו קרשקש לגישה, שבמרכזה עומדת עבודת השם באהבה ויראה. השלמות האנושית איננה מושגת בידיעה שכלית אלא בדבקות במצוות ושמחה בקיומן. מטרת התורה והבריאה אינה ביצירת יחיד סגולה שיזכו לשלמות ההשגה אלא בחיי נצח שזוכים בה גם אלו שאינם בעלי מעלות שכליות.

## השפעת הגותו

לאחר חתימת 'אור השם' בשנת ק"ע זכתה תורת רבינו קרשקש לעניין רב יחסית עד לתקופה שלאחר גירוש ספרד. חכמי ישראל הכירו את דבריו ודנו בהם בהקשרים שונים. למרות שלא ניתן להצביע על מישהו שנהיה ממשיך דרכו של רבינו קרשקש ולמרות שקמו לו מתנגדים חריפים, זכתה תורתו לרוב ליחס של כבוד מסתייג. אפילו רבי יוסף אלבו שהיה תלמידו של רבינו קרשקש ובוודאי הושפע ממנו בין באופן כללי ובין בכמה מראיונותיו הספציפיים, אינו מקבל את דעת רבו בנושאים שעומדים במרכז תורתו כמו תורת התארים, בריאת העולם וחרות הרצון. הביקורת החריפה הגיעה בעיקר מצד חוגי מעריצי הרמב"ם ופילוסופית אריסטו שקיבלה ממנו גושפנקה. ביניהם בני משפחת שם-טוב ורבי אברהם שלום בעל 'נוה שלום'.<sup>א</sup> אך גם אלו שחלקו כבוד לגדלותו של רבינו קרשקש לא מיהרו לקבל את חידושיו בסוגיות היסוד ביהדות. בעיקר נגע הדבר בשאלות של בחירה חופשית ובריאת העולם. רבי יצחק עראמה בעל 'עקדת יצחק', שחיבר ספר אנטי-פילוסופי 'חזות קשה', הושפע במידה מסוימת מרבינו קרשקש. מאידך התנגד לו בחריפות

א. אורבך, עמודי, עמ' 1232-1237.

בשאלת היחס בין הידיעה האלוהית והבחירה האנושית, סוגיה שבה קיבל את דעתו של הרמב"ם.<sup>א</sup>

רבי יצחק אברבנאל דן בשיטת רבינו קרשקש בספרו 'ראש אמנה' מתוך רצון להגן על עיקרי האמונה של הרמב"ם. פעמים מספר מביא אברבנאל את דברי רבינו קרשקש בחיבוריו האחרים כמו למשל בפירושו על התורה, בפירוש על מסכת אבות 'נחלת אבות' ובספר 'מפעלות אלהים'. בדומה לרבי יצחק עראמה, אברבנאל אינו מוכן לקבל את שיטת רבינו קרשקש בשאלת בחירה חופשית כיון שהיא נראית לו כסותרת את עצמה.<sup>ב</sup>

החסיד רבי יוסף יעבץ, תלמידו של רבי יצחק אברבנאל וגיטו של רבי יצחק עראמה, מזכיר את רבינו קרשקש בספרו 'אור החיים' לשבח: 'גבה בשכלו על כל הפילוסופים אשר בזמנו אפילו חכמי אדום וישמעאל וכו"ש חכמי ישראל, וגדול לאלהיו היה כי קרא אל ה' ויענהו במקלות רבות עמים ונתקדש השם על ידו, ורבים מגדולי המלכות נתייהדו בלבם... ותכלית חכמתו בספר הוא להגיע אל הדרוש הזה להודיע ולבאר כי המגדל אשר בנו בני האדם לחשוב כי יש שלימות אחר זולת עשיית המצוות שווא עמלו בוניו בו.'<sup>ג</sup>

אך גם מבקר אותו על כך שלא 'התעסק להביא כ"כ ראיות מן הכתוב'.<sup>ד</sup>

בתקופת הרנסאנס התפרסם שמו של רבינו קרשקש בין הוגי הדעות הלא יהודים. תקופה הזאת התאפיינה בנטיות אנטי-אריסטוטליות וביקורתו של רבינו קרשקש על אריסטו התקבלה בזרועות פתוחות. אחד מהוגי הדעות החשובים של הרנסאנס, ג'אנפרנצ'סקו פיקו דלה מירנדולה, מצטט בהרחבה את דברי ביקורתו של 'היהודי חסדאי' על אריסטו בתרגומם הלטיני בספרו 'מבחן הבליטות של הדעה האנושית ואמיתתה של השיטה הנוצרית'.<sup>ה</sup>

דרך חכמי הרנסאנס הגיעו דברי רבינו קרשקש גם לג'ורדנו ברונו. ברונו היה פילוסוף ומיסטיקן נוצרי שהוצא להורג בשרפה בעוון כפירה בנצרות על ידי האינקוויזיציה. בין היתר היתה זו דעתו על קיום עולמות רבים שחרצה את דינו בעיני הכנסייה. ישנם כמה וכמה מקבילות בין דבריו לדברי רבינו קרשקש המעידים על כך שהושפע ממנו.<sup>ו</sup> גם ראיון מרכזיות האהבה שהשמיע רבינו קרשקש זכה לפופולריות רבה, אם כי עקיפה, בתקופת הרנסאנס. ראיון זה התפרסם בזכות יהודה אברבנאל, בנו של רבי יצחק אברבנאל. יהודה, שנודע בכינויו 'לאון היהודי' כתב ספר פילוסופי על האהבה בשם 'דו שיח של אהבה'. הספר, המתאר

א. אורבך, עמודי, עמ' 1242-1239.

ב. אורבך, עמודי, עמ' 1251-1245.

ג. רבי יוסף בן חיים יעבץ, אור החיים (לובלין, תרע"ב), פרק יב, עמ' 96.

ד. אורבך, עמודי, עמ' 1259-1258.

ה. אורבך, עמודי, עמ' 1261-1259.

שיחה על מהות האהבה בין שתי דמויות 'פילו' ו'סופיה' היה פופולרי ביותר בתקופתו. את מידת הפופולריות שלו ניתן להסיק מכך שהוא יצא לאור בחמש מהדורות דפוס בעשרים וחמש השנים הראשונות מאז פרסומו.

בתקופה מאוחרת יותר שילב בנדיקט (ברוך) שפינוזה כמה מראיונותיו של רבינו קרשק בספריו. למרות שרבינו קרשק לא מוזכר בספרי שפינוזה, הוא מזכירו באחד מאגרותיו.<sup>א</sup> עם כל זאת, בכל תקופת הרנסאנס, ככל שגבר עניין בדבריו של רבינו קרשק מצד מדענים נוצרים כך דעכה ההתעניינות בו מצד חכמי ישראל. עם התבססותה של השיטה המדעית החדשה שהפסיקה להיות מחויבת לאריסטו, פסקה גם ההתעניינות בביקורת עליו. במשך תקופה של מאות שנים היה ספר 'אור השם' כאבן שאין לה הופכין. בימינו זכה הספר בעניין מחודש מצד חוקרי מחשבת ישראל. בשנת 2010 יצא לאור ספרו של פרופ' זאב הרוי על רבינו קרשק בסדרת 'גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי' המתאר את קורות חייו ודן בהגותו. גם חיבוריו האחרים של רבינו קרשק זכו למהדורות מדעיות. פרופ' אביעזר רביצקי הוציא לאור את 'דרשת הפסח לר' חסדאי קרשק ומחקרים במשנתו הפילוסופית', ודניאל לסקר – את 'ביטול עיקרי הנוצרים'. אך עד היום לא זכינו למהדורה מתוקנת של 'אור השם'.

## מהדורות הדפוס הקודמות

הספר 'אור השם' ראה אור בכמה מהדורות דפוס. בפעם הראשונה נדפס הספר בפירארה, מאה ארבעים וחמש שנה מאז חתימתו, בשנת ש"ו (1555). אין עוררין על כך שנוסח הספר במהדורה זו משובש ביותר. מהדורת הדפוס השנייה יצאה לאור רק כעבור שלש מאות שנה בווינה בשנת תר"ך (1860) ולאחר מכן ביוהנסבורג ב-תרכ"א (1861). גם בשתי מהדורות אלו לא הצליחו המדפיסים להביא לפני הקורא את הנוסח המתוקן של הספר.

בשנת תשנ"א (1991) הוציא הרב שלמה פיישר לאור את המהדורה הנגישה והמתוקנת ביותר של 'אור השם' שראתה אור עד עתה. במהדורה זו נעשה מאמץ חשוב לתיקון נוסח הספר על פי מהדורות דפוס קודמות וכתבי יד. הספר נוקד וכלל שינויי נוסחאות במקומות אחדים. יחד עם זאת, לפי דעתי, נראה שהמהדיר לא שם לעצמו למטרה להתחקות אחר הנוסח המקורי שיצא מתחת ידו של המחבר אלא לתקן את נוסח הדפוס הנפוץ. בקולופון הספר צויין שהמהדורה מבוססת על 'ספרי הדפוס וכתבי

א. אורבך, עמודי, עמ' 1266-1261.

היה, ספרי המחברים האחרונים, ועל שקול והכרעת דעתו הרחבה של הרב פישר. לא מצוין באילו כתבי יד וספרים השתמש המהדיר. במשך השנים הודפסו גם חלקים מן הספר. בשנת תרל"ט (1879) הוציא לאור הרב שרגא פיבוש בלאך את הכלל החמישי מהמאמר השני של 'אור השם' עם תרגום גרמני תחת השם 'משפט הבחירה'. במהדורה זו השתמש הרב בלאך במהדורת דפוס וינה ובשלשה כתבי יד. המאמר הראשון של 'אור השם' נדפס בוילנא בשנת תרס"ה (1904) על ידי הרב חיים ירמיהו פלענסבערג בצירוף פירושו בשם 'אוצר חיים'. מהקדמת הרב פלענסבערג עולה, שבניסיון לתקן את השיבושים שהצטברו במהדורות דפוס הקודמות, הסתמך על שיקול דעתו ולא על כתבי יד. ספרו של פרופ' הארי אוסטריין (צבי) וולפסון 'ביקורתו של קרשקש על אריסטו' שיצא לאור בשנת תרפ"ט (1929) כלל מהדורה מדעית של הפרקים העוסקים בעשרים וחמש ההקדמות של הרמב"ם מתוך המאמר הראשון של 'אור השם' עם תרגום לאנגלית. מהדורה זאת מבוססת על כתב יד פרמה ורשימות שינויי נוסחאות שוולפסון הכין על בסיס מספר כתבי יד נוספים. כתב יד פירנצה אינו מוזכר ברשימת כתבי יד אלו. יהודה איזנברג הוציא לאור חלקים מתוך 'אור השם' בסדרת 'ספריה קטנה למחשבת ישראל'. הכלל הראשון מהמאמר השלישי בשנת תשמ"א (1981) ובשנת תשמ"ג (1983) – כללים ראשון וחמישי מהמאמר השני של הספר. מהדורות אלו מבוססות בעקר על כתב יד פירנצה כמו גם כתבי יד וינה, פריז, ומהדורת דפוס פירארה. סקירה זו לא תושלם מבלי להזכיר את ספרו של הרב שמחה בונם אורבך 'עמודי המחשבה הישראלית' שחלקו השלישי הוא, למעשה, שיכתוב של 'אור השם' משולב במשא ומתן בתוכן הספר. במקומות אחדים עוסק הרב אורבך אף בשאלות הנוסח ואף מזכיר כמה כתבי יד בעמוד 1270. כתב יד פירנצה אינו מופיע ברשימה זאת. 'אור השם' תורגם בשלמותו פעמיים. התרגום לצרפתית נעשה על ידי הרב אריק שמיילביץ בשנת תש"ע (2010), ובשנת תשע"ט (2018) יצא לאור תרגום לאנגלית של דר' רוזלין וייס.

### כתב יד פירנצה

בבסיסה של מהדורה זו עומד כתב יד פירנצה הנחשב בעקבות פרופ' זאב הרוי כמדויק ומהימן ביותר. פרופ' הרוי אף עבד על מהדורת 'אור השם' המבוססת על כתב יד זה לפני כארבעים שנה, אך היא מעולם לא ראתה אור.

בשנת תשמ"מ (1980) פרסם פרופ' הרוי את מאמרו 'לזיהוי מחברן של ההסתניגויות מן הדטרמיניזם בס' "אור ה'" לר' חסדאי קרשקש –

עדות כ"י פירנצה'. במאמרו בחן פרופ' הרוי את ההגהות הנמצאות בכתב יד זה המעידות על שלבי עריכה שקדמו לחתימת הספר. הנוסח הלא מוגה של הכתב יד הוא טיוטה מוקדמת של 'אור השם' שנכתבה בשנת קס"ה (1405) כחמש שנים לפני החתימה הסופית של הספר. פרופ' הרוי תארך את הכתב יד על פי הקולופון המקורי שהופיע אחרי הדרוש העשירי במאמר הרביעי ונמחק מאוחר יותר. במקום המחיקה והלאה נכתבו עוד שלשה דרושים וקולופון מעודכן. התאריך הראשון של חתימת הספר תואם את דברי רבינו קרשקש במאמר השלישי [ג:ח:ב] (עמ' 279) בדיון על המשיח. המחבר מתייחס שם לאורך הגלות ואומר: 'שהיא שנת אלף ושלש מאות שלשים ושבעה לחרבן הבית' זוהי שנת ה"א קס"ה אם מונים משנת ג"א תתכ"ח. מלבד שלשת הדרושים האחרונים הוכנסו לנוסח הסופי של הכתב יד עוד כמה תיקונים משמעותיים, שעל חלקם עמדו פרופ' הרוי וחוקרים אחרים.<sup>א</sup> נציין כאן דוגמאות אחדות. בסוף המאמר הראשון (הערת נוסח 788) נוספו על ידי שני מגיהים שני קטעים שלמים בזה אחר זה. הראשון: 'ובכאן התבאר ששורש הנבואה... הוא אשר האיר עינינו בדרך אשר נלך בו באימות אלה השורשים בשלמות. והתבאר עם זה, שהעיון... מסכים עמו מכל הצדדין...' בקטע השני מובא המדרש על אברהם אבינו ובעל הבירה שממנו מסיק רבינו קרשקש: 'ר"ל, שעם היות היה לו נטייה אל האמת, הנה לא יצא מידי כל ספק עד שהשפיע השם לו אורו, הוא הנבואה'. בסוף [א:ג:ג] (בעמוד 50א של הכתב יד, הערת נוסח 671) מופיע הערת השוליים הבאה: 'בכאן מצאתי עלה אחת קטנה כתובה לבד ונמצאת בשאר הספרים וחסר מכאן ואם כאולי היא מעין פירוש ללשון הרב ז"ל וזה לשון מה שהנה חסר: ואחר שהתבאר וכו'.' למרות שכותב ההערה לא היה משוכנע שנוסח ה'עלה' הוא חלק מהספר וחשב אותו לפירוש, בשאר כתבי היד, אף לעדותו, שולב הנוסח בגוף הטקסט. יש לציין כי בגרסה המקורית של הכתב יד אין שום איזכור של רבי משה בן יוסף הלאוי (בן אלואי) מסביליה שאת 'המאמר האלהי' שלו מצטט רבינו קרשקש כלשונו בנוסח הסופי של הספר ב[א:ג:ג] (עמ' 92). כלומר, רבי משה הלאוי מוזכר רק בתוספת מה'עלה קטנה' ובדרוש השנים עשר שנתווסף לכתב יד בשנת ק"ע. ב[ג:ח:ג] מוסיף המגיה (הערה 2182): 'והנה, לא ראינו למנות הרחקת ע"ז בכלל הזה, כמו שמנאה זולתנו, למה שאינו דעת כי אם מצוה'. המעניין הוא שתיקון זה אינו מופיע בחלק מכתבי היד (הוא חסר למשל בכתב יד וינה שעליו נדבר בהמשך).

א. הרוי, לזיהוי; אופיר (אופנבר), הרב חסדאי קרשקש.

עוד תיקון מעניין הנוגע לסוגיית הקרבנות. (הערה 1610) בנוסח הלא מוגה כתוב:

'והנה, כונה התורה שיהיה מהם כלו לגבוה, כמו העולה, ומהם, שהוא לגבוה ומשרתיו, כמו חטאות ואשמות והמנחות, ומהם, שהוא לגבוה ומשרתיו וכלל ישראל, כמו השלמים, ומהם – למשרתיו לבד, כמו לחם הפנים. ומהם לכלל ישראל לבד כמו הפסחים.'

בנוסח המתוקן נאמר על קרבן פסח בהערת שוליים שבו יש חלק 'לגבוה ולבעלים, כמו הפסחים', והקטע 'ומהם לכלל ישראל לבד כמו הפסחים' נמחק.

לקמן (הערה 1643) רבינו קרשקש שוב מדבר על קרבנות: 'ובזה ישתתפו כל מי שהיה בהם חלק גבוה' והערת שוליים מוסיפה (עמוד 115 ב): 'זולתי הפסחים שהיו לזכר הנס ולזה הביא ההכרח שחלק הבעלים לשם יהיה מהב"ח [מהבעלי חיים] וכן'. שוב נראה שהתיקון מדבר על פסחים שיש בהם לא רק חלק בעלים אלא גם חלק גבוה. אך העורך המאוחר עוד יותר מחק את ההערה הזאת בקו והיא לא מופיעה בכתבי יד אחרים.

מתיקונים מסוימים ניתן להסיק שהעתקת כתב יד פירנצה נעשתה מהטייטה שבה נשתמרו עדויות שלבי עריכה מוקדמים עוד יותר. כך בתחילת המאמר השני (הערת נוסח 791) בנוסח הלא מוגה כתוב שיש חמש 'פנות התוריות' שהם: 'הראשון – ידיעת השם בנמצאות. השני – השגחתו בהם. השלישי – הנבואה. הרביעי – הבחירה. החמישי – התכלית'.

המגיה תיקן בשוליים 'חמשה' ל'ששה' והוסיף לפני 'הנבואה' 'יכולתו' ועדכן מייספור הפניות בגוף הטקסט בהתאם. מכך נראה שבאחד משלבי העריכה של הספר לא נמצאה יכולתו האינסופית של השם ברשימת יסודות התורה.

בסך הכל ישנם בכתב יד פירנצה יותר מאלפיים תיקונים. בכל כתב יד יש רק עמוד אחד (מתוך 374) שאין בו שום תיקון. ניכר לעין שלא כל התיקונים נעשו על ידי אותו מגיה וסביר להניח שגם לא באותה העת. נראה גם שהסופר שהכין את הטייטה הראשונית לא היה אמון במיוחד במלאכת העתקה שכן יש כמה טעויות אופייניות לסופר מתחיל (למשל, חזרה בטעות על אותו הקטע פעמיים ומחיקתו מאוחר יותר). נראה גם שהמקור שממנו העתיק הסופר לא היה קריא יתר על המידה, שכן במקומות מסוימים השאיר הסופר מקום ריק, ומאוחר יותר השלימה בו יד אחרת את החסר.

בנוסף לתיקונים, נמצאים בשולי כתב יד פירנצה גם הערות מאחד מתלמידי רבינו קרשקש שנתחברו לאחר מותו. למשל, בעמוד 5 כתוב: 'בלמדי לפני הרב ז"ל לא ירדתי לסוף זה הדרוש...'. הערות שוליים אלו נמצאות גם בכתבי יד לונדון ופרמה.

העובדה שגם תיקוני נוסח וגם הערות תוכן נמצאות בשולי כתב היד מקשה על קביעת הנוסח הסופי של הספר. השימוש בכתבי יד אחרים היה מתבקש והכרחי.

## כתבי יד נוספים

בנוסף לכתב יד פירנצה השתמשתי בכמה כתבי יד ככלי עזר לקביעת הנוסח הסופי של הספר. המעניינים שבהם הם כתב יד וינה וכתב יד ניו יורק 2514. בקולופון של כתב יד וינה כתוב: 'ספר אור ייי לרב הגדול הפילוסוף האלהי מקור היחס אב ואם בישראל דון חסדאי קרשקש זלה"ה. שלי בונופוש אברם מכתבת ידי ונוסף בו פי' הכ"ה הקדמות לרב המורה ע"ה לחכם אלטברייזי ודבור קטן על הקו העקום והישר אשר הזכירם הרב המורה בספרו הנכבד.' נוסח כתב היד קרוב מאוד לנוסח כתב יד פירנצה. בסוף כתב יד זה מופיעה גם התחלתה של דרשת הפסח של רבינו קרשקש. בונופוש אברהם היה כנראה אדם משכיל ואף ניסה במקומות אחדים לתקן את נוסח הספר על סמך שיקול דעתו (כך למשל מובאות של פסוקים אצלו תואמות יותר את הנוסח הנמצא לפנינו). כתב יד ניו יורק 2514 נעתק כנראה מאחד הנוסחאות המדויקות ביותר של 'אור השם'. כך אפשר להסיק למשל מהערת נוסח 1996 המראה כי קטע מסויים קיים רק בכתב יד זה ובכתב יד פירנצה והושמט מכל כתבי היד האחרים שבדקתי. למרות זאת נפלו בכתב יד זה שיבושים רבים בגלל טעויות סופר.

## מהדורה זאת

במהדורה זאת בחרתי לא להתייחס לנוסחאות הדפוס כלל. לכך שתי סיבות עיקריות. הראשונה, כמות השיבושים הנמצאת בהם. כל המהדורות המלאות של 'אור השם' מבוססות במידה רבה על מהדורת דפוס פירארה, הידועה כמשובשת ביותר. אחת הדוגמה המאלפות לכך היא הערת המדפיס בסוף פרק ג בכלל ג מהמאמר א, שם מצטט רבינו קרשקש את 'מאמר האלוהי' של רבי משה הלאוי. לאחר הציטוט מוסיף שם המדפיס: 'יש לתקן זה הלשון עם לשון ר' משה הלוי'. ההערה הזאת עשתה את דרכה לכל מהדורות הדפוס האחרות. שנית, בהישג ידינו קיימים כמה כתבי יד שכתבתם קדמה למהדורת פירארה. כתבי יד אלו נכתבו בתקופה שחכמי ישראל עוד דנו בדברי רבינו קרשקש. הזכרנו כבר שהספר נדפס לראשונה רק כעבור 145 שנה מחתימתו בעת שהענין בו ירד משמעותית.

ביססתי את המהדורה הזאת על נוסח כתב יד פירנצה כולל התיקונים המאוחרים שבו. על סמך כתבי יד אחרים ניתן להניח שהנוסח המוגה של כתב יד זה הוא הנוסח שהתקבל בידי בני דורו של רבינו קרשקש. ספק אם היתה לנוסח הלא מוגה של כתב יד פירנצה, חשוב ככל שיהיה כשלעצמו, תפוצה כלשהי.

בסוף הספר הוספתי הערות נוסח הכוללות את כל התיקונים הנמצאים בכתב יד פירנצה יחד עם הערות נוסח מכתבי יד אחרים. התיקונים בכתב יד פירנצה מסווגים על בסיס מיקומם על הדף (יד א' היא היד של הסופר המקורי): יד ב' – תיקונים מעל השורה, יד ג' – מילוי מקום ריק שהשאיר הסופר ויד ד' – תיקונים בשולי כתב יד.

מטרתי במהדורה זאת היתה להעמיד נוסח ספר 'אור השם' הקרוב ביותר למה שהתכוון להוציא מתחת ידו רבינו חסדאי קרשקש. יש לציין שנוסח כזה היה קיים במספר מצומצם של כתבי יד בלבד, ורוב המעיינים בספר במשך הדורות עשו זאת מתוך נוסחאות משובשות במידה זו או אחרת. יתרה מזאת ברור הדבר שלמהדורות דפוס, משובשות ככל שיהיו, היתה תפוצה הרבה יותר רחבה מאשר לכתבי היד.

מכיון שבבסיס מהדורה זאת עומד כתב יד פירנצה, בחרתי להיצמד אליו במידת האפשר גם במקרים שהדבר עלול להקשות על הקורא בן זמנינו. כך שמרתי על כתיב חסר ('חויב' במקום 'חוייב') ולא פענחתי קיצורים וראשי תיבות. גם ציטוטי פסוקים ומאמרי חז"ל העתקתי כהופעתם בכתב היד ולא לפי הנוסח הנמצא לפנינו. בשולי הספר ציינתי את מספרי העמודים של כתב היד וציינתי את תחילת העמוד בגוף הטקסט על ידי סימן הסעיף (§).

השתדלתי לציין מקורות לדברי רבינו קרשקש עד היכן שידי מגעת. השקעתי מאמץ רב יותר במה שנוגע למבואות מדברי חז"ל ומקורות יהודיים. לדברי אריסטו ציינתי הפניות בעיקר לתרגומי ספרי לאנגלית בגלל זמינותם. זאת למרות שרבינו ככל הנראה השתמש בביאורי אבן רושד ולא בספרי אריסטו עצמו. יש לציין שבמקרים רבים יש הבדל משמעותי בין השניים. במקרים מסוימים כשלא הצלחתי לאתר מקור הציטוט מדברי הפילוסופים, ציינתי בהפניה ציטוט מקביל מספר 'מלחמות השם' לרלב"ג.

בכמה מקומות בספרו מפנה רבינו קרשקש לגמרא במסכת מסוימת אך המקור נמצא במסכת אחרת. במקרים כאלה לא ציינתי שקיימת אי התאמה בין המובא בספר למקור האמתי.

תקוותי שזכיתי בעזרת החונן לאדם דעת להוציא מתחת ידי דבר מתוקן כדי להחזיר עטרה ליושנה כיאה לחיבורו הגדול של מורינו הרב רבינו חסדאי קרשקש זכרונו לברכה לחיי העולם הבא.



אור השם





## [הקדמת 'נר אלוהים']

[1a]

נר לרגלי דבריך ואור לנתיבתי<sup>א</sup>  
האירה פניך אל עבדך הושיעני בחסדך<sup>ב</sup>  
כי נר מצוה ותורה אור ודרך חיים תוכחות מוסר<sup>ג</sup>  
הורני יי דרכך אהלך באמתך יחד לבבי ליראה את שמך<sup>ד</sup>  
תודיעני ארח חיים שובע שמחות את פניך נעימות בימיך נצח<sup>ה</sup>

יהי שם יי מבורך ומרומם על כל ברכה ותהלה,<sup>א</sup> אשר הפליא חסדו עם בריותיו להמציאם ולחדשם אחר<sup>ב</sup> האפס המוחלט באופן מהחכמה, אשר ילאו הלבבות להבין אחד מני אלף אלפי אלפים בסודו ועוצם גדולתו גבורתו ונוראותיו, אשר לא יכילם לשון מדברת גדולת<sup>ג</sup> ונפלאות. בעשות יי אלים ארץ ושמים, ושמי השמים וכל צבאם, וגבוהים עליהם אראלים וחשמלים, שרפים וקדושים, אלף אלפין ורבוא רבוא.<sup>ד</sup> והוא מרומים ישכון, המגביהי לשבת<sup>ה</sup> על כסא רם ונשא. ויעש להם חותם תכנית:<sup>ו</sup> ויצר אלהים את האדם בצלם ודמות כל בריותיו ויי בראשם, כאמרו ית: 'נעשה אדם בצלמנו כדמותנו'.<sup>ז</sup> נשתתף עם כלל הנמצאות בזה, להיות האדם מחוקה מכל חלקי המציאות והיותו תחת ממשלת שכלו, כאשר כל חלקי המציאות תחת ממשלת השם ית'. ולזה מה שקראוהו קדמונינו<sup>ח</sup> ע"ה 'עולם קטן'<sup>ט</sup> כי שמהו דפוס קטן וחותם, מחוקים בו יצירותיו כלם. והוא כגודל חסדו ורב טובו ממכון שבתו השגיח<sup>י</sup> ויבחר בבית יעקב, לשכון כבוד בתוכם, לאהבה וליראה אותו, לעבדו ולדבקה בו, אשר הוא תכלית ההצלחה<sup>יא</sup> האנושית, אשר נבוכו בה רבים ובחשיכה יתהלכו מהחכמים לעיניהם ונגד פניהם נבונים.<sup>יב</sup>

- א. תהלים קיט, קה.
- ב. תהלים לא, יז. לפנינו יעלי.
- ג. משלי ו, כג.
- ד. תהלים פז, יא. לפנינו חסר 'את'.
- ה. תהלים טז, יא. לפנינו 'שבע', 'נעמות'.
- ו. נחמיה ט, ה.
- ז. על פי תהלים יב, ד.
- ח. ע"פ זהר חלק ב, ריב, ב.
- ט. תהלים קיג, ה.
- י. ע"פ יחזקאל כח, יב. ראה גם הרוי, יסודות.
- יא. בראשית א, כו.
- יב. תנחומא, פקודי, ג.
- יג. תהלים לג, יד.
- יד. ע"פ ישעיה ה, כא. לפנינו 'בעיניהם'.

ויאר לנו במאור תורתו את שני המאורות<sup>4</sup> הגדולים: נר אל'ים ואור יי' – שהם המצוות והאמונות – להכין לנו את הדרך<sup>5</sup> – דרך חיים, אשר בלעדיהם רחוק רחוק מי ימצאנו,<sup>6</sup> אם לא אשר זרח על פניו האור האמתי אשר יכונה ב'זיו שכינה'.

[1b]

הצור אשר ממנו חוצבנו,<sup>2</sup> אבן בחן,<sup>3</sup> אבן השתיה, אשר ממנה § הושתת העולם,<sup>7</sup> אחד היה אברהם אבינו ע"ה, אשר בזולת תורה קדמתו. בן שלש שנים מיום שעמד על דעתו הכיר את בוראו וקרב רבים לעבודתו. ברכות והודאות לשמו הגדול על כל אשר גמלנו ורב טוב לבית ישראל. והנה להפלגת חשיבותו נכרת עמו ברית במצוה אחת – והיא המילה – והיה<sup>6</sup> די בה לגדול מעלתו. להיות החשוב לפי חשיבותו יהיה די בו לפעולות מועטות, לא<sup>7</sup> יצטרך לפעולות רבות. כמו הענין בגלגל היומי עם יתר הגלגלים, כי הוא יהיה די בו בתנועה אחת להשיג שלמותו – שהיא השפעת טובו – ויתר הגלגלים, להיותם למטה ממנו בחשיבות, יצטרכו לתנועות רבות.

ולזה היה מן ההכרח, כאשר גזר חסדו ית' לשומנו אנחנו – קהל עדת ישראל – שלמים, להרבות לנו הפעלות. כמאמר רבי חנניה בן עקשיא: 'רצה המקום לזכות את ישראל, לפיכך הרבה להם תורה ומצוות'.<sup>8</sup> ולהיות המעשה במצוות מביא השלמות הזה, והמעשה בהם נמנע מזולת הידיעה בהם, היה דבר המשנה כפשוטו, אמרו: 'ותלמוד תורה כנגד כלן'.<sup>9</sup> ולזה מה שנמנו וגמרו שהתלמוד עקר<sup>8</sup> – שהתלמוד מביא לידי מעשה.<sup>10</sup> ולהיות הידיעה במצוות התורה הוא הדרך הישר המביא אל השלמות

הזה. והיה ראוי אם כן שתהיה התורה בענין שתושג הידיעה בה באופן היותר שלם שאיפשר, והיתה שלמות הידיעה בדברים וההקפה בהם בשלשה ענינים: אם הדקדוק בהם, ואם השגתם על נקלה, ואם השמירה והזכירה בהם, גזרה החכמה האלהית שתהיה באופן שישלמו בו השלשה ענינים ביותר שלם שבפנים. וזה, בשכבר הניחה כלל המצוות והאמונות בכתב ועל פה – כמו שבאה בזה הקבלה האמתית – עם כללים וסימנים והם הי"ג מדות שהתורה נדרשת בהן.

והנה, להיות יסוד המצוות בכלל בכתב ולא נמסרו על פה, הנה הדקדוק בהם מחויב. ולזה מה שהקפידה בהם התורה,<sup>9</sup> לפי מה שבאה בו הקבלה האמתית, 'דברים שבכתב אי אתה רשאי לאמרן על פה'.<sup>11</sup> כונה ממנה,

- א. עי"פ קהלת ז, כד.
- ב. עי"פ ישעיהו נא, א.
- ג. ישעיה כח, טז.
- ד. יומא נד, ב.
- ה. משנה מכות ג, טז.
- ו. משנה פאה א, א.
- ז. עי"פ קידושין מ, ב. לפנינו: 'נענו כולם ואמרו תלמוד גדול שהתלמוד מביא לידי מעשה'.
- ח. גיטין ס, ב.

שלא ימסר ללבבות לבד, לבלתי יפול בהם המחלוקת לסבת השכחה המצויה. וכ"ש עם מה שהקפידה בתאר כתיבתה § ואותיותיה בחסרות ויתרות, שכל זה מה שירחיק מאד נפילת הטעות והמחלוקת בה.

[2a] ואולם להיות כלל המצוות וענפיהם וענפי ענפיהם, עם הפלגת רבויים

[2b] – כאשר הביא לזה הכרח שומנו שלמים, כמו שקדם – נכלל בקצור נפלא – והוא התורה שבכתב עם הסימנין והמדות שנמסרו על פה – היה מחויב מזה שני ענינים: האחד, השגתם בתכלית הקלות להפלגת הקצור, והשני, השמירה והזכירה בהם, וזה אם לקצורם, ואם למדות שהונחו בדמות סימנין – שהם יסודות ופנות לתורה שבעל פה – שזה אחד מאופני הזכירה התחבולית, לעשות סימנין לענינים, כדי שלא תפול בהם השכחה, וכ"ש עם מה שצותה התורה בהגיה בה תמיד, שכל זה שרש ויסוד גדול לשמירה ולזכירה בהם. וכבר הקפידה התורה הרבה – לפי מה שבאה הקבלה האמתית – אמרם: 'דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאמרם בכתב'.<sup>א</sup> וזה אמנם מדאגה מדבר, פן יסורו מלבבו ויסמוך על הכתב, ויביא זה אל השכחה לרבו הענינים. כמו שהקפידה בדברים<sup>10</sup> שבכתב, שאי אתה רשאי לאמרן על פה, כי חששה שאם יתיר עצמו לזה, שיהיה זה סבה לסמוך במה שנזכר ממנה על פה, ויביא זה אל מיעוט הדקדוק.

והנה הפליגה עוד התורה לסדר כלל<sup>11</sup> המצוות ולזרוע בתוכם זרע אמת: מה שבא מספורי האבות ומתכלית השגחתו בהם, ורוב חסדיו ונפלאותיו. לחדש אהבה וחשק נמרץ לשקוד על דלתותיה תמיד, אשר לסבת השקידה והחשק יושרו<sup>12</sup> שלשה הענינים יחד: אם השגתם על נקלה, ואם הדקדוק בהם, ואם הזכירה והשמירה בהם.

וכמעט שהדרך הזה דרכו בה חכמי האמות – לפי מה שנמצא מקבוציהם – אמר אחד, מגנה מי שהיה כותב דבריהם: 'אתה חושד רעיוניך הזכים, ובוטח על עורות הבהמות המתות!'<sup>3</sup>

ובזה החזיקו אבותינו מימות משה רבינו עד אנשי כנסת הגדולה ולא נפל ביניהם עד העת ההיא מחלקת וטעות בדבר מן התורה. וכאשר גברה יד היונים ותכפו § הצרות על ישראל אחרי אנשי כנסת הגדולה ורבו התלמידים שלא שמשו כל צרכן, רבו המחלוקות והיו קצתם מתירים לעצמם לכתוב בספר ממה שהיו מקבלים וקורים להם 'מגלת סתרים'. עד סוף דורות התנאים, שקם רבינו הקדוש וראה שהלבבות מתמעטים ומיראתו, פן תשכח התורה מישראל, יסד ששת סדרי משנה הכוללי בקצור גדול תורה שבעל פה. ואחריו ר' היא ר' הושעיא שהוסיפו עליהם החיצונה באותם סדרים עצמם, אמרו: 'עת לעשות ליי הפרו תורתך'.<sup>4</sup> ואחריהם חבר עוד רב 'ספרא' ו'ספרי'.

א. גיטין ס, ב.

ב. אל-כנדי מייחס אמרה זו לסוקרטס (ראה אדמוסון); השווה דורן, מעשה אפד, עמ' 18.

ג. עי'פ תמורה יד, ב.

והיו לומדים בהם כל דורות האמוראים – עם התלמוד הירושלמי שחבר רבי יוחנן אחר כן – עד סוף ההוראה, שקמו רב אשי ורבינא וחברו התלמוד הבבלי בהסכמת חכמי הדור. והיו עוסקים בהם בימי רבנן סבוראי על פי הקבלה. וכלם נמשכו בזה אחר אחר כונת התורה לתת מקום לקבלה בצד מה.

[3a]

אחרי כן הגאונים התיירו לעצמן לחבר חבורין, כגון רב שמעון קיירא,<sup>13</sup> ומר רב יהודאי, ורב<sup>14</sup> סעדיא הפיתומי, ורב שמואל בן חפני, ורב האי. ומהם שחברו פירושין בתלמוד כגון רבינו חננאל, ורבי ניסים, עד אחרון המפרשים בזמן, רבי שלמה הצרפתי. ואחריו רבי שמשון – תלמידו של רבי יצחק הידוע, בעל התוספות – חבר ספרים וחדש היות ופולפולים בכל התלמוד. וגם הרב הגדול ר' אברהם ב"ר דוד חבר פירושים בכל התלמוד. וקצתם חברו חבורים בחלקים ידועים מהתלמוד. ולא היה מהם חבורים כוללים, כי אם<sup>14</sup> חבור ההלכות אל רבי יצחק אלפאסי, שהוא כולל שלשת<sup>15</sup> הסדרים, והחבור הגדול שעשה אדוננו הרב ר' יהודה הנשיא אלברגלוני<sup>2</sup> באריכות גדול ובמחלוקות הגאונים ותשובותם, והחבור הכולל אל הרב רבי משה בן מימון קראו 'משנה תורה', בלא מחלוקות – כי אם במקומות מעטים – ובלא זכר תנא ואמורא, רב וגאון.<sup>16</sup> וכלל בו מה שנמצא בתלמוד והתוספתא, ו'ספרא' ו'ספרי' בענין המצוות. ולהורות את בני ישראל שרשי האמונות והדעות ולהאיר<sup>17</sup> § מחשכי הספקות, חבר ספר קראו 'מורה הנבוכים'.

ועם היות הרב המחבר הזה הפליא לעשות בספריו המבוארים, הנה בחבור המצוות, למה שהשמיט מחלוקות הגאונים ושמותיהן, גם לא העיר על מקומות שרשי הדברים,<sup>18</sup> הנה לא נצלנו מהמבוכה והספק, כשנמצא בספרי זולתו מהמחברים<sup>19</sup> הגדולים הפך הסכמתו ודיעותיו. ומלבד זה, לא העיר על סבות הדברים וכלליהם בשלמות, כי אם זכרון הפרטים שבאו בדברי קדמוננו. ולהיות החלק הגדול הזה מהמצוות מחומר האיפשר, והוא רחב מני ים,<sup>3</sup> והפרטים לא תקיף בהם ידיעה להיותם בלתי בעלי תכלית, הנה כשישתנה הפרט מהפרטים שהזכרו שם, לא נשיג המשפט בו על השלמות. וכי אין<sup>20</sup> יחס בין המספר הבעל תכלית והבלתי בעל תכלית, הנה יתחייב שאין יחס בין מה שיושג בפרטים שהזכרו שם, הבעל תכלית, ובין מה שלא יושג מהפרטים בלתי בעלי תכלית, שלא הזכרו שם. ולזה הוא מבואר שלא תשלם בו הידיעה בשום אחד מהשלשה ההכרחים<sup>21</sup> לה, אשר קדם<sup>22</sup> זכרם: אם הדקדוק בענינים, והשגתם על נקלה,<sup>23</sup> והשמירה מהטעות בהם, לשתי סבות: אם למה שהשמיט זכרון המחלוקות<sup>24</sup> ועקרי

א. בעל 'הלכות גדולות'.

ב. בנו של הרשב"א.

ג. עי'פ איוב יא, ט.

המקומו' אשר בהם יתבררו ויתלבנו הדברים, ואם למה שלא זכר הסבות וכללי הענינים.

והנה מבואר שהידיעה השלמה בדברים – כשנדעם בסבותיהם לפי

[3b]

חומר נושאם. וכשהידיעה אשר לנו בדברים בלתי שלמה, לא נהיה בטוחים<sup>25</sup> מהשגיאה והטעות. עם שיהיה סבה שלא נחקה אותם בצירוננו ולא נשמור אותם, והוא הענין השלישי.<sup>26</sup> וכ"ש שלא נשיגם על נקלה – והוא הענין השני<sup>27</sup> – כי לא נשיג אלא החלק המעטי, כמו שקדם, ובחלק ההוא השגה חסרה מאד.

והתמה הגדולה והפליאה העצומה, איך עלה על רוחו<sup>28</sup> ואיך דמה שיונחו כל ספרי זולתו מהקודמים, ותהא כלל התורה שבעל פה מסורה לחבורו, עד שקראו 'משנה תורה'.

ואולם בדורות הללו, אשר תכפו הצרות המשונות העצומות, הנה מה טוב להכין את § הדרך שיושג בנקלה שלמות הידיעה במצוות התורה ובתלמוד, בדקדוק גדול ובשמירה רבה. וזה אמנם כשיחובר<sup>29</sup> חבור כולל מצוות התורה בסבותיהן לפי חומר נושאם, ובצירור גדיהן וכלליהן. ואחרי כן לבאר אותם ביאור מדוקדק, ולהעיר<sup>30</sup> אל המקומות אשר באו שם מהתלמוד,<sup>31</sup> עם זכרון מחלוקת הגאונים והרבנים, והסכמת האחרונים. וזה בקצור נפלא.

ולכן<sup>32</sup> שמתני פני אני, חסדאי בר' יהודה בר' חסדאי בר' יהודה בר' חסדאי בר' יהודה עם' ישי'<sup>3</sup>, בהסכמת החברים ובעזרתם, אם יגזור הש' בחיים,<sup>33</sup> לדרוך הדרך הזה. אלא במקומות שאחדש דבר ממה שלא קדמוני בו, שאאריך קצת, כונה ממני, שמה שיפול בו המחלוקת שיקל על המעיין למצוא שרשי הדברים במקומותם. וזה, שהמעין בספרי הזה ראוי שיקדם לו ידיעת הלמוד והעיון בתלמוד ואז יעמוד על נקלה בעניני המצוות וכלליהם וסבותיהם בדקדוק, עד שבזכירת הגדרים והכללים לבד, כשיעמוד עליהם, יקיף על כלל מצוות התורה, שיהיה זה סבה מבוארת לזכירה ולשמירה, אשר לשלשת הדברים האלה היתה הכונה כלה. ולפי שבספר הזה יתבררו ויצרפו הדברים ויאורו מחשכי הספקות אשר בחלק הגדול הזה מהמצוות, ראוי לקרותו<sup>34</sup> 'נר מצוה'.

ועוד אחרת<sup>2</sup> כי רבה היא,<sup>3</sup> אשר בפנות האמונה ויסודות התורה ועיקרי שרשיה, עד חתימת התלמוד לא נפל בהם מחלוקת, אבל היו ידועים ומוסכמים בחכמי אמתנו, מלבד סתרי התורה – אשר מכללם מעשה בראשית ומעשה מרכבה – שהיו ביד יחידי סגולה הצנועים, והצנועים מוסרין אותן לתלמידיהם בעתים ותנאים ידועים. וכשנחלשו הדורות ורפו ידי המחזיקים בתורה שבעל פה המקובלת ובמצפוני סתריה

א. ע[ל] מ[שכבם] [בואו] ש[לום] [ינוחו].

ב. ע"פ סנהדרין פב, א.

ג. ע"פ אסתר א, כ.

וסודותיה, אבדה חכמת חכמינו ובינת נבוינו נסתרה.<sup>38</sup> ורבים מבני עמנו התנשאו להעמיד חזון<sup>39</sup> ודברי נבואות סתומים וחתומים, בחלומות והבלים ובילדי נכרים,<sup>40</sup> עד שמגדולי חכמינו נמשכו לדבריהם ונתיפו במאמריהם § ונתקשטו בראיותיהם. וביניהם ובראשם הרב הגדול רבינו משה בר' מימון, אשר עם גודל שכלו והפלגת הקפתו בתלמוד ורחב לבבו הבין בספרי הפילוסופים ובמאמריהם, פתוהו ויפת, ומהקדמותיהם החלושות עשה עמודים ויסודות לסודות התורה בספר אשר קראו 'מורה הנבוכים'. ועם היות כונת הרב בזה רצויה,<sup>41</sup> קמו היום עבדים המתפרצים והפכו למינות דברי אלהים חיים, מטילין מום בקדשים ובדברי הרב יתנו דופי, כי תחת יופי.<sup>42</sup> ואם השבע השביע שלא לגלות צפוניו ומסתורי רעיוניו,<sup>43</sup> הנה לא שמו לאל מלתו, ולא עברו על שבועתו, אבל הטו דבריו למינות הפך כונתו.<sup>44</sup> והשרידים, אל דבריו חרדים,<sup>45</sup> בראותן מטהרין השרץ מן התורה<sup>46</sup> ומראים פנים,<sup>47</sup> לא נצולו מהמבוכה, וכבר דפקתם הבהלה. ושרש דבר, כי לא נמצא עד עתה חולק במופתיו היוני,<sup>48</sup> אשר החשיך עיני ישראל,<sup>49</sup> בזמנינו זה.

כי על כן ראיתי אני, אשר נפקחו עיני מעט במלאכה ההיא, להעלות על ספר השרשים והפנות, אשר עליהם השען<sup>50</sup> התורה בכללה, והקטבים, אשר עליהם תסוב, מבלתי נשוא פנים רק לאמת. וזה אמנם בעיון גדול ושקידה רבה עם חשובי החברים.<sup>51</sup> ואבאר עם<sup>52</sup> זה, שבעקרי הדעות ההם לא יחלוק בהם הרב, חלילה. ואם האמת שבאו בספרו דברים מתמיהים, אי אפשר מבלתי שנעיר עליהם. כי הוא, אם היו דברי רבי' הרב ושיחת חולין שלו<sup>53</sup> חביבין עלינו ואהובים אצלנו, הנה האמת אהוב יותר וכ"ש, אם אפשר להמשך מהמקומות ההם חלול השם, שהשורש אצלנו: 'במקום שיש חלול הש' אין חולקין כבוד לרב'.<sup>54</sup>

ולהיות יסוד הטעות והמבוכה – ההשען בדברי היוני ובמופתים אשר חשב, ראיתי להעיר על שקרות מופתיו וזיוף טענותיו גם במה שנעזר ממנו הרב. למען עשה כיום,<sup>55</sup> ולהראות לעיני העמים כי המסיר המבוכה

- א. עייף ישעיה כט, יד.
- ב. עייף דניאל יא, יד.
- ג. עייף ישעיה ב, ו.
- ד. עייף כוזרי א, א.
- ה. עייף ישעיה ג, כד.
- ו. מורה נבוכים, פתיחה, 'צוואת זה המאמר'.
- ז. עייף ישעיה סו, ה.
- ח. עייף סנהדרין יז, א; עירובין יג, ב.
- ט. עייף סנהדרין צט, א. לפנינו: 'המגלה פנים'.
- י. עייף מדרש רבה, בראשית מד, יז.
- כ. עייף עבודה זרה יט, ב.
- ל. ברכות יט, ב; סנהדרין פב, א.
- מ. עייף בראשית נ, כ.



## אור השם? הקדמות

בענייני האמונה והמאירה כל המחשכים היא התורה לבד, כאמרו: 'כי נר מצוה ותורה אור'.<sup>א</sup> § והפליג בזה בייחס התורה, שהיא החכמה בשרשיה ובפנותיה – והוא החלק הזה – אל המצוה, שהוא כלל המצות – אשר העירונו בחלק האחר – כיחס האור אל הנר. ולזה קראנו שם החלק הזה 'אור יי'. ולהיות החלק הזה – יסוד ועמוד לחלק האחר, ראוי שיקדם לו בסדר. ואמנם קראנו שם הספר הכולל שני אלו החלקים, אם ירצה השם בהשלמתו,<sup>42</sup> 'נר אל'ים', כי מיי היתה זאת,<sup>ב</sup> להאיר נתיב בתורתו. ובמצותיו, ומאתו אשאל ההישרה כי אין עוזר בלתו ואין סומך זולתו. והנני מתחיל בשם יי.

[4b]

א. משליו, כג.  
ב. עייף תהלים קיח, כג.

## [הקדמת 'אור השם']

[5a]

בית יעקב לכו ונלכה באור יי<sup>א</sup>

יסוד האמונות ושורש ההתחלות אשר יישירו אל ידיעת האמת בפנות התורה האלהית הוא האמונה במציאות האל ית'. ולהיות הכונה בחלק הזה – אמות פנות ודעות התורה האלהית, ראוי שנחקור בשורש הזה ובאופן עמידתנו עליו.

ואולם היות שורש התחלות התורה האלהית הוא האמונה במציאות האל ית' הוא מבואר בעצמו, להיות התורה מסודרת ומצווה ממסדר ומצוה, ואין ענין להיותה אלהית זולת היות המסדר והמצוה האלוה<sup>43</sup> יתברך.

ולזה טעה טעות מפורסם מי שמנה במצות עשה להאמין מציאות האל<sup>44</sup> ית'. וזה, כי המצוה מן המצטרף<sup>2</sup> ולא יצויר מצוה<sup>45</sup> בזולת מצוה ידוע.<sup>46</sup> ולזה, כאשר נניח אמונת מציאות האל מצוה, כבר נניח אמונת § מציאות האל קודם בידיעה<sup>47</sup> לאמונת מציאות האל. ואם נניח ג"כ אמונת מציאות האל הקודם – מצוה, יתחייב ג"כ אמונת מציאות האל קודם, וכן לבלתי תכלית, ויתחייב שיהיה אמונת מציאות האל מצוות בלתי בעלות תכלית. וכל זה בתכלית הבטול. ולזה הוא מבואר, שאין ראוי למנות אמונת מציאות האל במצוות עשה. וכבר יראה מפנים. וזה, שכבר יראה מהוראת שם המצוה וגדרה, שלא תפול אלא בדברים שיש לרצון ולבחירה מבא בהם. ולזה, אם היו האמונות והדעות, אין לרצון ולבחירה מבוא בהם, יתחייב שלא תפול הוראת שם המצוה בהם. וזה ממה שנחקר בו במה שיבא בג"ה.<sup>3</sup>

ואיך שיהיה, למה שהוא מבואר היות האמונה הזאת שורש והתחלה לכלל המצוות, אם נמנה אותה במצוה יחוייב שתהיה התחלה לעצמה. והוא בתכלית הבטול.

ואמנם הביאם אל זה, ר"ל למנות השורש הזה מצוה, המאמר שבסוף גמר' מכות, אמרם: 'שש מאות ושלוש עשרה מצוות נאמרו למשה בסיני. מאי קראה? "תורה צוה לנו משה." והקשו: "תורה" בגימטריא שית מאה וחד סרי הואי'. והשיבו: "אנכי" ו"לא יהיה לך" מפי הגבורה שמעום.<sup>1</sup> וחשבו מפני זה ש'אנכי'<sup>ה</sup> ו'לא יהיה לך'<sup>ה</sup> שתי מצוות. ולזה מנו

א. ישעיה ב, ה.

ב. קטגורית היחס (7 Categories).

ג. [ב: ה: ח] (עמי' 130).

ד. מכות כג, א-ב.

ה. שמות כ, ב.

[5b]

אמונת מציאות האל במצוה. והוא מבואר שלא יתחייב זה לפי שהמכוון שם, שהשם הנקרא כן הוא האלוה והמנהיג אשר הוציאנו מארץ מצרים. ולזה הטיב<sup>48</sup> הרב רבנו משה לפי דרך זה, בספר המצוות שלו, שמנה המצוה הראשונה 'בהאמנת האלוהות, והוא שנאמין שיש שם עלה וסבה הוא הפועל לכל הנמצאים, והוא<sup>49</sup> אמרו: "אנכי יי אליך".<sup>48</sup> הנה פירש שם האלוהות היותו פועל<sup>50</sup> לכל הנמצאות, ויהיה לפי זה אמרו 'אשר הוצאתיך מארץ מצרים' כדמות ראייה על זאת האמונה, וזה, שמשם<sup>51</sup> נעמד על יכלת השם וכי הנמצאות כלם בערכו כחמר ביד היוצר. ולזה כבר תפול זאת המצוה על ההאמנה בשהוא אשר הוציאנו מארץ מצרים.<sup>52</sup> אלא שהדרך הזוה מבואר הנפילה<sup>53</sup> בעצמו. וזה, שאמרם "אנכי" ו"לא יהיה לך",<sup>2</sup> כבר יראה<sup>54</sup> שהוא כולל כל הדבור הנמשך עד 'לאוהבי ולשומרי מצותי'<sup>3</sup> לפי שכבר השתתפו אלו השני דבורים<sup>55</sup> בדקדוק לשון מדבר בעדו, כאמרו:<sup>56</sup> 'אנכי',<sup>1</sup> 'אשר הוצאתיך',<sup>1</sup> 'על פני',<sup>1</sup> 'כי אנכי יי אליך',<sup>1</sup> 'לאוהבי ולשומרי מצותי'.<sup>2</sup> ולפי ששאר הדברות נמשכות בדקדוק לשון מדבר בנסתר, כאמרו: 'כי לא ינקה',<sup>1</sup> 'כי ששת'<sup>57</sup> ימים עשה יי,י,י,<sup>58</sup> 'שבת וינפש',<sup>1</sup> 'הסכימו ש'אנכי'<sup>1</sup> ו'לא יהיה לך'<sup>1</sup> מפי הגבורה. ולפי שכל המחברים מוני<sup>59</sup> האזהרות ראו למנות 'לא תעשה לך פסל וכל תמונה'<sup>10</sup> ו'לא תשתחוה להם'<sup>11</sup> בשתי אזהרות – והוא האמת בעצמו – הנה, אם היה<sup>60</sup> שנמנה 'אנכי'<sup>1</sup> במצוה, יהיו<sup>61</sup> שלשה ששמענו מפי הגבורה ויעלו א"כ לתרי"ד. ואם נחשוב 'לא יהיה לך אליים אחרים'<sup>1</sup> באזהרה שלא להאמין האלוהות לזולתו, כמו שכת' הרב, יעלו לתרס"ו. ולזה ראוי שנאמר, שלא היתה הכונה באמרם: "אנכי" ו"לא יהיה לך" מפי הגבורה שמעום,<sup>2</sup> שיהיו כל אחד מצוה, אבל, למה ששניהם ישתתפו בלשון מדבר בעדו, כמו שקדם, הוא שבארו שמפי הגבורה שמענום. ויתחייב, ששתי האזהרות שבדבור 'לא יהיה לך',<sup>1</sup> שהם: 'לא תעשה לך פסל וכל תמונה',<sup>10</sup> ו'לא תשתחוה להם',<sup>11</sup> אשר שמענו מפי הגבורה, ישלימו לתרי"ג עם התרי"א אשר שמענו מפי משה. ומה שנשאר לבאר – למה לא מנו 'לא יהיה לך אליים אחרים'<sup>1</sup> באזהרה, ויהיו א"כ שלשה אזהרות בדבור ההוא. וזה ממה שיתבאר<sup>62</sup> בקלות. והוא, שאם היו האמונות ממה שאין לרצון ולבחירה מבא בהם,

- א. רמב"ם, ספר המצוות, מצוות עשה, א.  
 ב. מכות כג, א-ב.  
 ג. שמות כ, ה.  
 ד. שמות כ, ב.  
 ה. שמות כ, ד.  
 ו. שמות כ, ו.  
 ז. שמות כ, י.  
 ח. שמות לא, יז.  
 ט. שמות כ, ג.

הנה לא תפול שם אזהרה. ואם על כל פנים תפול שם אזהרה, הנה יהיה פירוש 'לא יהיה לך'<sup>א</sup> שלא יקבל דבר אחר באלוה. וכבר התבאר בשביעי<sup>63</sup> מסנהדרין<sup>ב</sup> שהוא חיב. והנה לא ראו לחשוב 'לא יהיה לך'<sup>א</sup> ו'לא תשתחוה להם'<sup>ג,ד</sup>. בשתים, לפי שהשורש<sup>65</sup> בשתיים אחד, והוא קבלת האלהות. ואמנם 'לא תעשה לך פסל'<sup>ה</sup> הוא אע"פ שלא עבדה ולא קבלה באלוה, § ולזה מנו אותם בשתים.

[6a]

אבל לא עלה על דעתם לעולם לחשוב 'אנכי יי אליך'<sup>א</sup> במצוה, למה שהיא שורש והתחלה לכלל המצות, כמו שקדם. וכאשר התבאר היות האמונה הזאת שורש והתחלה לכלל האמונות התוריות והמצוות, הנה ראוי שנחקור<sup>66</sup> עליה, ועל אופן עמידתנו בשורש הזה. ואולם, להיות האמונות התוריות, מהם פנות ויסודות לכלל המצוות, ומהם שאינם פנות ויסודות, אבל הם דעות אמתיות, ואמנם ישתתפו כלם בהיותם אמונות יאמינים המאמין בתורה האלהית<sup>67</sup> והכופר בהם ככופר בכל התורה כלה, ומהם סברות שהדעת נוטה אליהן, אבל מי שלא יאמינים לא יקרא כופר והיתה כונת החלק הזה אמות פנות ודעות התורה האלהית – הנה ראינו לחלק החלק הזה לארבעה מאמרים: ♣ הראשון, בשורש הראשון, שהוא התחלה לכלל האמונות התוריות. ♣ השני, באמונות שהם פנות ויסודות לכלל המצוות. ♣ השלישי, בדעות האמתיות נאמין בהם אנחנו, המאמינים בתורה האלהית. ♣ הרביעי, בסברות שהדעת נוטה אליהן.

והנה אופן הדבור בהם בשתי דרכים: ♣ הראשון, ביאור<sup>68</sup> ענינם לפי מה שתגזרה התורה. ♣ והשני, באופן עמידתנו בהם.

- א. שמות כ, ב.
- ב. משנה סנהדרין ז, ו.
- ג. שמות כ, ד.
- ד. שמות כ, ג.